

Сулайман РЫСБАЕВ,
педагогика илимдеринин доктору,
профессор, жазуучу

**Энесине жаа тарткан манкурттун эч бир улутка кереги жок, же
мамлекеттик тилдин мектептеги көйгөйлөрү**

Өткөн жылдын соңку күндөрү Президентибиз А.Атамбаев менен Премьер-Министр Ө.Бабановдор өлкөнүн жетекчилери катары элибиздин алдында Мамлекеттик тил маселесин дагы бир ирет көтөрүп коюшту. Ошон менен бирге, мамлеттик тилибизге болгон тоң мамилени кайтадан эритип, унуткандардын эсине кайтадан салып кеткенсиди.

Албетте, «тил-улуттун аты», «тил – улуттун жаны». Тилдин бар экендиги-улуттун бар экендигинин белгиси. Тил унутулса, улуттун да унутуларын тарых далилдеп келет. Мына ошонун алдын алып кабыл алынган Мамлекеттик тил мыйзамына 22 жыл болду. Бирок ошончо жыл өтсө да, ал мыйзамыбыз жарытылуу иштебей, өз өлкөбүздө өз тилибиз итий болгон баладай, телчиге албай келаткан чагы.

Кыргыз тили мектепте негизги сабак катары окутулуп, балдар чейрек чыгарда көздөрү чекчейсе да, чейректен кийин эч кимге кереги жок. Жогорку окуу жайда студенттер зачет ала албас «кыйын» предмет болсо да, анын жогорку кызматка барганда зарылдыгы жок. Демек, кыргыз тили Кыргызстанда үйдүн же класстын босогосунан ары аттай албаган бойдон калууда.

Ушундан улам мынтип айтууга негиз келип чыгат: **биринчиден**, тил үйрөнүү мектептер менен бала-бакчаларда чечиле турган гана педагогикалык маселе өңдөнүп калгандай. **Экинчиден**, Кыргыз мамлекетиндеги ар бир мектеп окутуу тилине карабастан, мамлекеттик тилди жайылтууга, анын кызматынын кеңейишине, жаш муундардын талаптагыдай үйрөнүүсүнө кызмат кылышы керек эле. Анткени, мамлекеттик тил жалпыбызды байлыштыруучу жана бириктирүүчү идеологияга эгедер каражатка айланышы зарыл эле. Андай болбогон, формалдуу мамлекеттик тил статусунун кимге кереги бар эле?

Ага жетүү үчүн мындай талаптар аткарылуусу кажет-деп эсептейм. Ири алдыда – кыргыз тилине карата коомдук талаптын коюлуусу, ал – сырткы талап; экинчиси – адамдын ички талабын ойготуу, ал – тил үйрөнүүгө болгон ички муктаждыктын ойгонуусу. А Кыргызстанда түрдүү улуттар арасында кыргыз тилинде сүйлөшүүгө болгон зарыл коомдук талап барбы? «Кыргыз тилин билбеген адамга Кыргызстанда жашаш, кызматка туруш кыйын, ошон үчүн кыргыз тилин сөзсүз билүү керек» – деген (баягы СССР кезиндеги «орус тилин билбесең, Фрунзеде нан сурап жей албасың»-дегендей) муктаждык барбы? Жок. Андай болсо, ага жараша адамдын ички муктаждыгы да жаралбайт. Анда эмне, биз мектептерибизде мамлекеттик тилди күчтөп үйрөтүүгө далбастап жатабызбы?

Бир мисал келтирейин. 2000-жылдардын башында Бишкек шаарындагы орус тилинде окуган мектеп окуучулар арасында кыргыз тилин үйрөнүү абалы боюнча сурамжылоо жүргүзгөн элек. Сурамжылоого 700гө жакын окуучу тартылып, ага: «**Мен кыргыз тилин эмне үчүн үйрөнгүм келет?**» деген суроо коюлган.

Сурамжылоонун жыйынтыгында, ага катышкан окуучулардын дээрлик 60 пайызы «**чейректе жаман баа албашым үчүн**» деп, 20 пайызы «**мугалимим талап кылгандыгы үчүн**» деп гана жооп беришкен. (Калганын айтпай эле коелу). Бул эмнени түшүндүрөт? Окуучулар кыргыз тилин мамлекеттик тил катары, аны сыйлагандыгы же сүйгөндүгү, аны үйрөнгүсү келгендиги үчүн эмес, күндө мугалими талап кылгандыгы жана «**чейректе жаман баа алып калбайын**» деп корккондугу үчүн гана окуша тургандыгын канкуулап турбайбы? А ошончо окуучунун дээрлик 80-90 пайызы кыргыз балдары экендигин ойлосоң–ичинден кан өтпөйт бекен?!

Ушундай шартта «кайсы бала мамлекеттик тилди талаптагыдай үйрөнүп жатат?» – деген суроо туулбай койбойт. Мунун өзү, жогоруда айтылгандай, мамлекеттик тилди үйрөнүүгө болгон коомдук талаптын төмөндүгү, турмуштук керектөөнүн жоктугу, ошонун кесепетинен, балдардын ички керектөөсүнүн ойгонбогондугу. Демек, сабакта мугалим талап кылса- тапшырмасын аткарат, эшикке чыккан соң унутулат.

Ушундай жагдайдан чыгуунун жолдору катары төмөндөгү зарыл милдеттерди мамлекеттик талап катары системалуу чечүү зарыл-деп эсептейм:

1. Кыргызстандагы орус жана өзбек тилдеринде окуу жүргүзүлгөн мектептердин Москва менен Ташкенттен алынган окуу китептери, усулдук колдонмолору, дидактикалык материалдары түп-тамырынан тарта Кыргызстандын шартына карай ылайыкташтырылып (адаптацияланып) чыгарылышын мамлекеттин көзөмөлдөөсү астында, илимий негизде реалдуу чечүү керек.

Ал үчүн аталган китептердин авторлор тобуна кыргыз окумуштуу-методистинен бир адам негизги автор катары кошулуусу, ал адам четтен келген китептин мазмунуна эптеп кол тийгизип эмес, дээрлик 50 пайыз материалын жергиликтүү материалдар менен байытуусу; «Тарыхында» кыргыздын эзелки тарыхы негизги орунда ээлеп, Манас баатыры, Барсбек каганы, Курманбек баатыры менен Тайлак баатыры, Касым Тыныстанову менен Исхак Раззакову тууралуу тааныштырып; «Адабиятын» «Манас» дастаны, Токтогул, Барпы, Жеңижок, Алыкул, Чынгыздын чыгармалары менен толуктап; «Музыкасында» кыргыздын «Камбарканы» менен «Насыйкаты» ойноп. Абдылас менен Калыйдын, Мыскал менен Жумамүдүндүн ырлары жаңырып; «Географиясында» кыргыздын Ала-Тоосу менен Ысык-Көлү ажарын ачып; «Кол эмгегинде» кыргыз боз үйү, ак калпагы менен элчегинин үлгүсү үйрөнүлүп; «Математикасында» кыргыздын элдик математикалык түшүнүктөрү, «Химиясында» кыргыздын зергердик өнөрү, «Биологиясында» кыргыз табияты, андагы элдик билимдери негизги компонент катары кириши зарыл. Ошондо гана ал

китептер «кыргыз жыттанып», Кыргызтандын шартына карата «адаптацияланды» деп эсептелинет» да, андан билим-таалим алган кыргыз улутунун баласы өз улутунун тамырынан үзүлбөй өсүп-өнмөк, башка тилдүү балдар жергиликтүү материалдарды билип чоңоймок. (Мисалга алсак, Өзбекстандагы кыргыз мектептери үчүн Кыргызстандын окуу китептери мамлекеттин көзөмөлдөөсү астында жергиликтүү материалдар менен толук адаптацияланып басылып окутулат). А биздечи, эки сүйлөм, бир текст кошуп койсок болду, ошону «адаптацияланды» деп эсептеп, чоң жумуш кылып койгонсуп, маашырланып келебиз.

А бүгүн орус мектептеринде кыргыз балдарынын «жарым жан кыргыз» болуп тарбияланып жаткандыгына, эгемендүү өлкөбүздө кыргыз тили менен кыргыз салтынан уул-кыздарыбыз оолак болгон маңкурттардын жаңы муунун тарбиялоо коркунучунун алдында турганыбызга ким жооп берет?

Башканы коюп, орус мектептеринин 1-классынын «Букварын» (Ленинград «Буквары») алалычы. Ал Кыргызстандын мектептеринде 15-20 жылдардан бери окулуп келатат. Ошого карабастан, анын мазмунун адаптациялоо эмес, ичин ачып көргөн мамлекеттик чиновниктер болду бекен? «Бомба-сумкада эмес, башта»—деп С.Жигитов айтмакчы, андагы «Исус Христос сын божий» деген мазмундагы окуу тексттерин көрүп, бул «Буквардын» ичинде «билинбей жарылуучу бомба» жатпасын- деп ойлоп кетем. Аны орус мектептериндеги кыргыз балдары ошончо жылдардан бери жыл сайын окуп-жаттап келатышат. Мунун арты эмне болот? Мынтип окуп-таалим алып, ички дүйнөсү калыптануу жолуна түшкөн кыргыз баласы эртең кайсы жолго түшөт? (Ансыз деле канча кыргыз жарандары ар түркүн диний секталарга кирип, тууган–туугандан, бала–ата-энеден бөлүнүп калган фактылар жок эмес). Анын жоопкерчилигин ким алат? Азабын ким тартат? Ата-энесиби же кыргыз коомубу? Деги, биздин коомубуз кандай да, мектебибиз кандай, динийби, «светтикпи?» Деги биз кайда баратабыз? Ойлонууга туура келет. Анын үстүнө, ал-башка элдин маданияты. **Бир элдин баласын башка элдин маниятына жараша тарбиялоого болбойт.** Андан улуттун менталитетине доо кетет.

Дагы бир сөз. Кокустан, Кыргызстанда жашап, Кыргызстандын мектебинде окуп жаткан окуучу бала Россия, Өзбекстан же Тажикстандан чыгарылган окуу китептерин окуп: «Менин Родинам – Россия» же «Менин мекеним – Өзбекстан» же «Менин өлкөм–Тажикстан» деп тарбияланса, деги логикага сыябы? Кыргыз гана эмес, башка улуттун баласына дагы бул жарашпайт. Анткени, ал Өзбекстанда эмес, же Россияда эмес, же Тажикстанда эмес, Кыргызстанда жашап жатат го. Анда, алардын атуулдук парзы деген нерсе кандай болот? Ошондуктан, орус, өзбек жана тажик тилдеринде окуган Кыргызстандагы мектептердин бардык окуу китептери кыргыз шартына ылайыкташтырылып (адаптацияланып) кайра басылуусу, бара-бара алардын баары Кыргызстандын стандартына ылайык, Кыргызстандын программалары жана китептери менен окууга көчсө негиздүү болмок.

2.Мектептеги буга чейинки мамлекеттик жана көчүрүү сынактарына койгон талаптарды өзгөртүү керек. Орус мектептеринин 9-классынын бүтүрүүчүлөрүнө кыргыз тилинен баяндама (изложение), 11-класстын бүтүрүүчүлөрүнө мамлекеттик сынакта кырыз тили менен адабиятынан оозеки сынакты милдеттүү киргизүү мезгили келди. Мунун өзү кыргыз тилин башка улуттун балдарынын окуп-үйрөнүүсүнүн зарылдыгын көрсөтүүчү мамлекеттик дагы бир талап болмок. Ошону менен бирге, ал мектептерде окуп жатышкан кыргыз балдарына эне тили менен адабиятын биле жүрүүсүнө дагы бир шарт түзүлмөк.

3.Кыргызстандагы кыргыз-орус, кыргыз-өзбек жарыш тилде окуу жүргүзүлгөн айрыкча шаар аймагындагы мектептерде мектеп жетекчилеринин дээрлик 50 пайызы кыргыз улутунан болуусу. Андай мектептерде 80-90 пайыздан кем эмес (айыл жериндеги орус тилдүү мектептерде андан беш бетер) кыргыз балдары окушары белгилүү. Ал гана эмес, мугалимдердин да көпчүлүгү-кыргыздар экендиги талашсыз. Мектеп жетекчилери жетекчи катары, мектептеги жана мектептен сырткаркы бүткүл шарттарда мамлекеттик тилди ырааттуу түрдө турмушка ашыруучу жана ага кызыкдар адам болуусу керек. Антпеген күндө, мындай аралаш мектеп болсо да, кыргыз тили сабагынан башкага кызмат кылбаган кыргыз тили кургакта калган балык сымал абалда калат.

Ошон үчүн орус тилдүү жетекчилер иштеген мектептерде ар түркүн карама-каршылыктар өкүм сүрөт, т.а. кыргыз тили сабагын жалаң кыргыз тилинде өтүүсүн калашпаган фактылар бар; мектептеги иш кагаздарынын баары орус тилинде жазылат; жыйындар, ар түрдүү иш-чаралар орус тилинде гана жүргүзүлөт; кыргыз тилин өнүктүрүүгө арналган эч кандай камкордуктар мектеп тарабынан көрүлбөйт, ж.б.

4. Мектептин короосунан баштап, бүткүл ички-тышкы жасалгалардын дээрлик 50 пайызы кыргыз дүйнөсүн чагылдырып, кыргыз тилинде жасалгаланышына жетишүү. Ал жерде кыргыздын жан дүйнөсү жашасын, кыргыз сөзү, «Манасынан» тартып, эки сап макалына чейин «сүйлөп», кыргыздын улуттук баатырларынын, улуу адамдарынын сүрөттөрү илинип, ыйык туткан жерлери тартылып, улуттук буюмдары турсун. Аларды көргөн кыргыз баласы кыргыздын жан дүйнөсүнөн алыстабай, аны жерибеген, бөлөксүнтпөгөн жагдайда тарбия алышсын.

Мен буларды эмне үчүн айтып жатам? Мындан бир канча жыл илгери Эркиндик гүлбагынан кыргыздын патриот акыны Жоомарттын эстелигин окуучулар уурдап кетишкен. Уурдагандар шаардык орус тилиндеги мектептин балдары болушарын, эстелик кимдики экенин билишпегендигин айтышкан. Бир ирет мектеп окуучуларынын олимпиадалык мелдешинде Манас баатыр тууралуу сураганыбызда орус мектебинде окуган шаардык кыргыз бала «Манас-кыргыз элинин баатыры болгон. Ал Улуу Ата мекендик согушта курман болгон» деп түшүндүргөн. «Чынгыз Айтматов артист болгон» деп жаныңды күйгүзүп баяндама жазган да орус мектептеринде окуган 11-класстын кыргыз баласы. Кыргыз телеканалынан: «Арабаевада»

окуйм... Арабаева аял болсо керек» деген 1-курстун студенти да Бишкек шаарынын орус мектебинин бүтүрүүчүсү экендиги ыйлагынды келтирбейби.

5. Мектептеги мугалимдер менен окуучулардын бардык уюштуруу иштери, жыйындар, кечелер, педагогикалык кеңештер, окуучулардын чогулуштары, ар кандай иш-чаралардын да дээрлик 50 пайызы кыргыз тилинде жүргүзүлүүсүнө жетишүү зарыл. Андагы кыргыз балдары улуттук тамырынан, ата салты менен эне тилинен, улуттук таалим-тарбиядан алыстабасын. Антпесе, «уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат» демекчи, балдардын жүрөгү кыргыз тилине эмес, башка тилдин духуна толот да, өз эне тилине «бут коёрго жер калбай калат». Балдар арасында улуттарды жакындаштыруучу иш-чаралар дамаамат өтүп турса, андан бетер жакшы болмок.

6. Мектептерде чейректин бир жумасын «кыргыз маданиятынын жумалыгы», жуманын бир күнүн «кыргыз тили күнү» катары такай практикалоо зарыл. Мектептер аралык «Кыргыз ырлары» конкурстарын уюштуруп, мектептерде кыргыз адабияты жана тили боюнча ийримдер иштеп, чыгармаларды көркөм окуу, сахналаштыруу, өздүк чыгармаларынын конкурстары өтүп, дубал гезиттер чыкса, алардын жыйынтыктары түрдүү жолдор менен стимулданып турса окуучулар үчүн жакшы жөлөк болмок.

7. Мектепте иштеген башка улуттун мугалими кыргыз тилин туруктуу үйрөнүп, таза сүйлөөгө жатыкса, ага мектептин стимулдоочу акча эсебинен 20 пайыз кошумча айлык берүү да жакшы болмок.

8. Мектеп китепканаларын кыргыз тилиндеги программалык адабияттар, кыргызча-орусча-өзбекче-тажикче сөздүктөр, окуучулар үчүн сүйлөшмөлөр, маалыматтамалар, публицистикалык, жалпыга керектүү адабияттар менен толуктоо, балдар үчүн чыккан журналдарга үзбөй жазылуу да зарыл.

9. Мугалимдер үчүн методикалык адабияттарды, окуу китептердин методикалык колдонмолорун чыгаруу. «Окуу китептери – окуучунуку» экендигин эске алсак, мугалим үчүн методикалык китепти мамлекеттин эсебинен чыгарып бербегендигибиз үчүн ким уялат?!

10. Балдар үчүн улуттук жана дүйнөлүк көркөм адабияттын мыкты үлгүлөрүн заманбап чыгаруучу мамлекеттик басманын жана басылманын ушул күнгө чейин ачылбай келатышы, ал үчүн качантан бери берилип келаткан өкмөттүк убудалардын аткарылбай келатышы эгемендүү мамлекет үчүн кечиримсиз! Эгер балдарыбыз башка өлкөдө, башкалардын бийлигине көз каранды болуп, өз эне тилинде китеп таппай, окугусу келип, Мукайдын «Зарыгамын» ырдап жүрүшсө бир жөн, а эгемен өлкөсүндө жашап жүрүп, эне тилинде жакшылыктан китеп таппай отурган бала-бактылуубу? Башкасын коёлу, Масквадан чыгып келген кооз-кооз балдар китептерин көрүп, намысына келбеген кыргыздын атка минер жетекчилерине эмне деп айтууга болот?!

Эстейличи: тээ СССР империясы гүлдөп турганда, улутубуз үчүн жандары күйгөн берендерибиз **Т.Сыдыкбеков менен Ч.Айтматовдор** республикабыздын борборунда жалгыз кыргыз мектеби бар экендигин,

кыргыздын бир мууну эне тилин, ата салтын билбей манкурт болуп калганын какшап айтып, «тоталитардык» заманга наалатын айтышкан эле. А биз бүгүнкү эгемендигибизге жеткенде эмне кыла алдык? Андан бетер кедерибиз кетип бараткан жокпузбу?

Ошон үчүн, эсибизге келели, тилибизди көтөрөлү, улутубузду көтөрөлү. Улуттук тилибизди көтөрүү - улуттук намысыбызды, беделибизди көтөрүүгө барабар! Тилибизди тепсегендик - рухубузду тепсегенге тете. Рухубузду тепсөө-ага жаа тартканга барабар. Эртеңки күнү Ч. Айтматовдун Жоламанынча энесине жаа тарткан маңкурттун эч кимге, эч бир улутка кереги жок!!!

Январь, 2012-ж.